

## КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СУЧАСНИЙ ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

*Проаналізовані сучасні підходи до визначення сутності та специфіки інституціоналізації громадянського суспільства у контексті західної політології. Визначено спільні тенденції у концептуалізації громадянського суспільства.*

**Ключові слова:** громадянське суспільство, глобальне громадянське суспільство, лібералізм, політичний плюралізм, громадські організації.

Громадянське суспільство чи не єдиний суспільно-політичний феномен, осмислення якого відбувалося крізь призму соціальної еволюції та інституціоналізації державності. Виникнувши ще за часів Античності, форми громадянського суспільства змінювалися, залежно від ступеня збалансованості відносин громади та держави. Пройшовши тривалий шлях поетапного розвитку, проблема концептуалізації громадянського суспільства не втратила своєї актуальності, особливо в межах сучасної західної політології. Адже відсутність консенсусу щодо інтерпретації громадянського суспільства сприяло появі нових припущень і трактувань цього поняття. Американські та європейські вчені дійшли згоди лиш у ліберальному характері та демократичній природі якісного стану суспільства – громадянського.

Метою наукової роботи є визначення пріоритетних та актуальних напрямів концептуалізації громадянського суспільства у сучасній політології та класифікація модерних підходів визначення сутності громадянського суспільства в умовах глобального розвитку.

Різні аспекти функціонування громадянського суспільства лягли в основу наукових пошуків багатьох сучасних авторів. Так, громадянське суспільство у контексті цінностей лібералізму та принципу політичного плюралізму досліджує Дж. Грей [8], Н. Розенблум [10, 11]. Світове та глобальне громадянське суспільство лягло в основу наукового пошуку Х. Булла [6], Дж. Кіна [9], Дж. Сміта [3] та інших. Б. Барбер [5] вивчає громадянське суспільство крізь призму учасницької демократії, а Е. Шилз [4, 12] – у співвідношенні з проблемами національних питань та націоналізму. М. Уольцер [13, 14] сформулював низку ціннісних орієнтирів для сучасного громадянського суспільства. Фундаментальною є праця американських учених Дж. Л. Коена та Е. Арато [1] «Громадянське суспільство та політична теорія» [2], де визначено передумови відродження громадянського суспільства як теорії та практики у сучасному плюралістичному соціумі.

Концептуальні підходи до інтерпретації громадянського суспільства стосувалися різних аспектів: визначення сутності, співвідношення з державою, рис та ознак, проблем «цивілізованого» та «глобального» громадянського суспільства тощо. Незважаючи на різну спрямованість сучасних досліджень, не можна ігнорувати внесок класичних праць. Таких, наприклад, як «Досвід історії громадянського суспільства» шотландського вченого А. Фергюсона [7]. Саме у цьому дослідженні викладено найбільш змістовний аналіз сутності громадянського суспільства, останнє ж у своєму виникненні спирається виключно на принципи самозбереження. На думку автора, людина може бути щасливою лише у соціальному стані. Якісний вимір такого стану забезпечує формат громадянського суспільства. Отже, А. Фергюсон започаткував

традицію позитивної оцінки стану громадянського суспільства, яке є засобом і одночасно ціллю людського добробуту і щастя.

Професор Гарвардського університету Н. Розенблюм стала одним із перших сучасних політологів, хто розробив та застосував соціально-теоретичні критерії класифікації моделей громадянських суспільств. Варіантом такого моделювання є виділення авторкою демократичного, посередницького та виборчого громадянського суспільства. Відповідно до тлумачення Н. Розенблюм, сучасна інтерпретація громадянського суспільства переважно зосереджена на висвітленні його функціонального потенціалу в аспектах формування громадянських, ліберальних і демократичних цінностей у суспільних взаємодіях. Такі ціннісні орієнтири утворюються переважно під впливом організаційної різноманітності, відкритості й свободи участі індивідів [11, с. 363].

У роботі «Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму» Н. Розенблюм визначила головну функцію громадянського суспільства у функціонуванні ліберальної демократії – культивування моральних цінностей [10, с. 540–541]. Авторка сформулювала умови підтримки лібералізму з боку громадянського суспільства:

- дисперсія (розпорошення) приватної власності і таких ресурсів як лідерство та організаційні здібності;
- наявність груп і асоціацій громадянського суспільства, конкурентних до державних установ, у яких виробляються особисті чесноти та моральні диспозиції (якості, переконання) [10, с. 541].

У контексті дослідження можливостей реалізації принципу політичного плюралізму у ліберальному суспільстві англійський політичний філософ Дж. Грей дав власне визначення громадянському суспільству. Автор зазначає, що воно є тією сферою автономних інститутів, захищених законодавством, у межах якої індивіди і спільноти, маючи різні вірування і цінності, можуть мирно співіснувати [8, с. 157]. Беручи до уваги таке твердження, зауважимо, що подібна інтерпретація громадянського суспільства можлива у вираженому суспільстві з ознаками сталого розвитку. Натомість, конфліктне середовище, особливо у розрізі деформованих нині мультикультурних цінностей, виключає основне твердження у трактуванні Дж. Грея – мирне співіснування різних вірувань і цінностей.

У сучасній науковій інтерпретації громадянське суспільство вже вийшло за межі певних країн чи державних утворень. Ставши взірцем ліберально-демократичної традиції, громадянське суспільство набуло глобального виміру. Таким чином, абсолютно обґрунтовано з'явилися концепції глобального, або світового, громадянського суспільства.

Сама ж ідея глобального громадянського суспільства бере початок у концепціях світового громадянства, міжнародної спільноти, світового суспільства. Концепція міжнародної спільноти знайшла своє відображення у роботах Х. Булла. Держави розглядалися Х. Буллом як певні агенти, що соціалізуються завдяки впливу одна на одну. Вони об'єднуються у більш масштабну форму суспільства – глобальну мережу взаємно визнаних неформальних традицій і формальних правил (дипломатичний протокол, посольства, багатосторонні договори, міжнародне право). Ці традиції і закони, що обмежують суверенітет держав, і називаються міжнародною спільнотою, яка є необхідною передумовою сучасного світового порядку [6, с. 7]. Таким чином, міжнародне суспільство існує, коли група держав, усвідомлюючи певні загальні інтереси і спільні цінності, формує суспільство у тому розумінні, що вони відчують себе пов'язаними спільним набором правил у взаємодії одна з одною, і мають відмінності у роботі загальних інститутів.

Сучасні ж прихильники ідеї глобального громадянського суспільства, навпаки, вважають вже міжнародну спільноту частиною світового суспільства, таким чином акцентуючи увагу на загальності останнього та його переважанні у всесвітньому масштабі.

Громадянське суспільство у своїх різних надбудовах – національній, державній, глобальній – спільним має лише понятійно-категоріальну самоназву. Але, наприклад, міжнародна структура громадянського суспільства вже має принципові відмінності від аналогічних інститутів, що функціонують на національному рівні. Британський дослідник Дж. Кін виділив сім тенденцій, які пояснюють генезу структури громадянського суспільства:

- відродження концепції громадянського суспільства у Східній та Центральній Європі і її актуалізація в період посткомуністичних революцій початку 1990-х років;
- вплив нових супутникових і комп'ютерних технологій та комунікацій;
- формування під впливом масових пацифістських і екологічних рухів нової глобальної самосвідомості щодо життя у світі, який потенційно саморуйнується;
- поширення думки про формування нового глобального політичного порядку після розвалу світової комуністичної системи радянського типу;
- значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми і всесвітнє розростання ринкової капіталістичної економіки;
- настрої масового розчарування, і перш за все серед населення країн «третього світу», з приводу обіцяної економічної допомоги постколоніальним країнам;
- посилення тривоги щодо небезпечного політичного вакууму, який утворився в результаті розпаду імперій та держав, і став причиною багатьох громадянських війн в різних куточках планети [9, с. 1–2].

На думку Дж. Сміта, автора роботи «Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал», розвиток міжнародних політичних та економічних організацій водночас сприяє активістам у галузі соціальних перетворень у різних країнах, але й вимагає більшої співпраці шляхом поширення їхнього внеску у швидке розповсюдження інтернаціонально об'єднаних громадських рухів [3].

Дж. Сміт вбачає у громадянському суспільстві два глобальні виміри:

- громадянське суспільство як дефініція глобальної інституції, яка охоплює лише ті організації, які ставлять за мету наведення мостів для подолання соціальних і політичних розбіжностей, а не ті, що загострюють їх;
- громадянське суспільство як противага державній владі; в історико-політичному контексті – втілення протидії радянському пануванню [3].

Рушійною ж одиницею формування та розвитку глобального громадянського суспільства є міжнародні громадські рухи та організації. Дж. Сміт сформулював чотири вимоги до міжнародних організацій, виконавши які, вони зможуть повноцінно впливати на модернізацію світового громадянського суспільства. По-перше, вони мають сигналізувати про наявність великої кількості міжнаціональних громадських мереж. По-друге, вони повинні забезпечувати нові далекосяжні перспективи для незахищених груп населення та впливати на глобальні політичні зміни. По-третє, міжнародні громадські організації мають сприяти згуртуванню навколо них учасників, як у широкому національному контексті, так і у випадку «слабких інфраструктур» на національному рівні. По-четверте, це вимога допомагати в ініціюванні та супроводі міжнародних публічних дискусій та дебатів навколо глобальних проблем [3].

На нашу думку, ефективність реалізації громадянських ініціатив на глобальному рівні визначає наявність трьох основних факторів: практичне втілення ідей глобалізації;

розповсюдження світової мережі Інтернет; розширення національних та транснаціональних соціальних мереж.

Виокремлена Н. Розенблум модель виборчого громадянського суспільства підтримана теоретиком сучасного егалітарного лібералізму та учасницької демократії Б. Барбером. Американський політолог визначив громадянське суспільство як «приватну» сферу, яка опікується «публічними» благами [5, с. 13]. Дослідник виходить з того, що асоціація громадянського суспільства з діяльністю індивіда у рамках громадських об'єднань не розкриває повною мірою сутність громадянського суспільства. Організації, створювані людьми, можуть мати як суспільно корисний характер, так і екстремістський, агресивний, що входить у протиріччя з нормативно-правовою системою та інтересами більшості суспільства. Партикулярні інтереси сприяють антагоністичності приватно-групових цілей, які часто протиставлені суспільним інтересам. Тому варто розглядати громадянське суспільство саме крізь призму свободи з турботою про загальне благо. Власне Б. Барбер наголошував на ліберальних передумовах формування громадянського суспільства – стан консенсусу та інтеграції спільних дій, наприклад, шляхом виборчого процесу. І, погоджуючись з більшістю дослідників, він ототожнював громадянське суспільство із діяльністю неурядових громадських організацій.

Американський дослідник М. Уольцер у контексті аналізу феномену громадянського суспільства приділив увагу такій його рисі як толерантність, або терпимість. У роботі «Рівність та громадянське суспільство» вчений наголошує, що демократична держава базується і залежить від громадянського суспільства, у якому плюралізм та толерантність є правилами, так як асоціативний світ є «домівкою» для опозиційних тенденцій [14, с. 39]. Автор пояснює, що різноманітні групи за інтересами, інтелектуальні школи, релігійні конгрегації, які в цілому не беруть участі у повсякденних політичних дебатах, є джерелом ідей та способів поведінки для майбутніх політиків. Без цього джерела демократія була б просто певною оболонкою, прийнятною у тій чи іншій мірі, але без глибини та змісту.

М. Уольцер зауважує, що громадянське суспільство не включає державу, воно знаходиться поза межами державної політики, поза владою, поза системою підпорядкування, покарання та державних санкцій. Але громадянське суспільство відкрите для всіх: і для тих, хто володіє владою, і для тих, хто її позбавлений за своїм соціальним статусом. Хоча воно й виникло для захисту людей із другої категорії, усіма досягненнями та привілеями громадянського суспільства все одно можуть скористатися усі без виключення верстви населення.

Торкаючись проблеми суспільних чеснот, М. Уольцер дає визначення громадянським чеснотам – тим цінностям громадянської дії, емоційно-оціночного ставлення до суспільства, його громадян, соціального сприйняття себе у соціальному середовищі, особливого менталітету, які формуються за допомогою безпосередньо громадянського суспільства та його інститутів [13, с. 488–489].

Сучасні політичні дослідники формують концепції громадянського суспільства, не розриваючи їх із концепціями державо- та націєтворення. Безумовно, у більшості країн світу певна нація якщо й не є соціальною основою держави, то здобуває статус титульної або переважаючої. Як наголошує американський політичний соціолог Е. Шилз, нація потрібна громадянському суспільству, насамперед, як консолідуюча основа. Домінуючою спільнотою у національній державі є саме титульна нація. Певною мірою національність виступає як передумова існування громадянського суспільства. Турбота про власну націю підсилює турботу про народний добробут; вона ж підтримує відданість традиціям. Вчений визначає громадянське суспільство як ознаку сучасних

національних держав. Воно спроможне функціонувати, що й робить, незалежно від національної держави, завдяки інтегральній ролі щодо домінантної нації [4].

Е. Шилз сформулював певну суперечливу сутність громадянського стану суспільства. З одного боку, громадянське суспільство наділене функцією протистояння конфліктуєчим політичним акторам та застосуванню сили. З іншого – конфліктне середовище з елементами силового тиску придушує волю до якісної трансформації суспільної організації. У суспільстві ж, яке не піддається силовому тиску та погрозам примусу, «жоден сегмент суспільства не може накинути власну політику на увесь соціум без висловленої чи невисловленої згоди інших провідних сегментів цього суспільства» [4].

Зосередження уваги на наслідках протистояння груп та об'єднань, що належать до громадянського суспільства, репресивній державі було закономірним явищем для періоду, коли сила тоталітаризму була підірвана саме завдяки масовим акціям громадянського суспільства. Процес відродження громадянського суспільства описали у своїй книзі «Громадянське суспільство та політична теорія» американські дослідники Е. Арато та Дж. Коен. По-перше, дослідники сформулювали певні уроки для сталих демократій та ліберальних країн:

- по-перше, це дотримання концепції самообмеження;
- по-друге, презентовано уявлення про громадянське суспільство, яке складається не тільки з інститутів, але із соціальних рухів;
- по-третє, наголошено на орієнтації на громадянське суспільство як нову платформу для процесів демократизації;
- по-четверта, визначено вплив громадянського суспільства на соціум політичний та економічний;
- по-п'яте, запропоновано розуміння того, що звільнення громадянського суспільства не обов'язково є тотожним створенню буржуазного суспільства. Скоріше, мова йде про можливість вибору з багатьох варіантів громадянських суспільств.

Усі зазначені тези вказують на те, що теорія громадянського суспільства не може бути обмежена виключно стадією становлення нових демократій.

Окрім того, у роботі проаналізовано плюралістичний підхід до визначення особливостей громадянського суспільства. У висновку автори зазначають, що глибоко структуроване громадянське з притаманною йому стратифікацією, перетином членств у різних групах та високою соціальною мобільністю є невід'ємною умовою стабільного демократичного державного устрою, гарантією від постійного домінування однієї із груп та виникнення фундаменталістських масових рухів та антидемократичної ідеології. Відмінними рисами концепції громадянського суспільства Е. Арато та Дж. Коена є такі:

- вона передбачає більш диференційовану соціальну структуру не тільки від держави, але й від економіки, а тому може називатися «суспільно-центристською»;
- центральне місце серед інститутів громадянського суспільства посідають сфери суспільної комунікації та добровільних асоціацій;
- інституціоналізація громадянського суспільства представлена як процес, який завжди передбачає стабілізацію суспільних інститутів на основі прав, а також містить у собі іманентну можливість ставати більш демократичним та норми, що ґрунтуються на демократизації [2, с. 520].

Отже, проведений аналіз сучасних політологічних підходів до концептуалізації феномену громадянського суспільства дозволяє визначити спільні тенденції у західній школі політичної науки:

- передумовою якісних трансформацій громадянського стану суспільства у демократичних державах є втілення принципу політичного плюралізму (Дж. Грей, Е. Арато, Дж. Коен);
- умовою подальшої інституціоналізації громадянського суспільства є розвиток ліберальних цінностей у державному будівництві (Дж. Грей, Н. Розенблум, Б. Барбер);
- основною рушійною ланкою громадянського суспільства залишаються громадські організації та рухи (Дж. Сміт, Б. Барбер);
- еволюція суспільно-політичних відносин так чи інакше підштовхує міжнародну спільноту до формування глобального (світового) громадянського суспільства. Цьому також сприяє науково-технічний прогрес у сфері комунікацій та активізація міжнародних громадських рухів (Х. Булл, Дж. Сміт);
- ціннісний вимір сучасного громадянського суспільства формують чесноти толерантності, рівності, ліберальної єдності та національної ідентичності. Саме ж громадянське суспільство покликане реалізувати функцію культивування моральних цінностей (Н. Розенблум, М. Уольцер, Е. Шилз).

1. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коен // Політична думка. — 1996. — № 1. — С. 25–31.
2. Коэн Д. Л. Гражданское общество и политическая теория / Д. Л. Коэн, Э. Арато. — М. : Издательство «Весь Мир», 2003. — 784 с.
3. Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал [Електронний ресурс] / Джекі Сміт // Незалежний культурологічний часопис «І». — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/smith.htm>.
4. Шилз Е. А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство [Електронний ресурс] / Едвард Альберт Шилз // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2001. — № 21. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm>.
5. Barber B. K. The Search for Civil Society: Can We Restore the Middle Ground between Government and Markets? / B. K. Barber // New Democrat. — 1995. — March/April. — P. 12–18.
6. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics / H. Bull. — N.Y. : Columbia University Press, 1995. — P. 7–10.
7. Ferguson A. An essay on the history of civil society [Electronic resource] / A. Ferguson. — Access mode : <http://www.gutenberg.org/dirs/etext05/8hciv10.txt>.
8. Gray J. What Is Living in Liberalism? / John Gray // Post Liberalism : Studies in Political Thought. — London : Routledge, 1993. — 264 p.
9. Keane J. Global Civil Society? (Contemporary Political Theory) / J. Keane. — L. : Cambridge University Press, 2003. — 236 p.
10. Rosenblum N. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism / Nancy Rosenblum // Social Research. — Vol. 61. — 1994. — P. 540–557.
11. Rosenblum N. Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America / Nancy Rosenblum. — Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1998. — 367 p.
12. Shils E. The virtue of civility: selected essays on liberalism, tradition and civil society / Edward Shils. — Indianapolis, Liberty Fund, 1997. — 365 p.
13. Walter M. Complex Equality / Eds. by R. E. Goodin, Ph. Pettit // Contemporary Political Philosophy. An Anthology. — Maldem, 1998. — P. 487–503.
14. Walter M. Equality and Civil Society / Eds. by S. Chambers, W. Kymlicka // Alternative Conceptions of Civil Society. — Princeton, 2002. — P. 39.

*Modern approaches to defining the essence and specifics of the institutionalization of civil society in Western political science are analyzed. Identify common trends in the conceptualization of civil society.*

**Key words:** *civil society, the global civil society, liberalism, political pluralism, Non-Governmental Organization.*

*Проанализированы современные подходы к определению сущности и специфики институционализации гражданского общества в контексте западной политологии. Определены общие тенденции в концептуализации гражданского общества.*

**Ключевые слова:** *гражданское общество, глобальное гражданское общество, либерализм, политический плюрализм, общественные организации.*

**УДК 321.7:316.75**  
**ББК 66.050**

**Світлана Матвієнків,**  
**Юрій Цюпа**

## **ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ**

*У статті розкривається суть та особливості політичної культури українського суспільства, аналізується трансформація політичної культури України за умов процесу демократичного державотворення. Дається оцінка значенню політичних культурних чинників в еволюційних процесах державного управління.*

**Ключові слова:** *культура, політична культура, демократія, суспільство*

Демократизація суспільного життя, зміцнення державницьких засад на українських теренах ставить нові підвищені вимоги до якісних характеристик політичного супроводу цих складних багатомірних процесів. Йдеться зокрема про підвищення уваги до політико-культурних чинників політичного буття як бази ефективних трансформаційних процесів.

Поняття політичної культури – ключове для вивчення та аналізу процесів політичного розвитку. У сучасній Україні розв'язання завдань реформування всіх сторін суспільного життя значною мірою залежить від рівня політичної культури різних верств населення, суспільства в цілому. Політична культура має бути адекватною тим корінним змінам, які відбуваються в економічній і політичній сферах держави [6, с. 26-32]. Демократичне державотворення в Україні, як і в інших посткомуністичних країнах потребує, насамперед ціннісної перебудови та відповідної трансформації політичної культури суспільства.

Багато західних науковців займалися дослідженням політичної культури та її структурних елементів. Зокрема Г. Алмонд, в аналізі політичної культури дотримувався функціонального підходу та розглядав політичну культуру як важливу частину політичної системи, передусім як психологічний феномен. На його думку, кожна політична система є включеною в особливий взірць орієнтацій на політичні дії, що і є політичною культурою. С. Верба, розвиваючи цю думку, висловив припущення, що політична культура суспільства складається з системи емпіричних переконань, експресивних символів та цінностей, що визначають ситуацію, в якій відбувається політична дія. Вона формує суб'єктивну орієнтацію на політику [1, с. 601]. Також політична культура була об'єктом вивчення таких дослідників як Дж.Грей, А.І. Дженусов, А. Лейпхарт, В. Айхер, Р. Бауер, С. Вятр, Д. Елазар, С. Ліпсет, Л. Пай, Е. Фром, Ф. Фукуяма, Е. Ціммерман та ін.

Вагомим внеском в аналіз теоретико-методологічних проблем політичної культури стали праці Є. Головахи, В. Григор'єва, В. Матусевича, Н. Паніної, О. Рудакевича та інших українських дослідників, у яких на основі розробок, що стали